

I. FÜGGELÉK.

Az unitárius vallás külföldön.

1. *Az unitárius vallás Angliában.*

Angliában még a XV-ik század közepéről ismeretes *Peacock Raynald* püspök neve, ki a Krisztus istensége ellen tanított s így unitárius volt, amiért püspöki hivatalától megfosztották. A XVI-ik században, VI. Eduárd király idejében, kifejlett papi uralom miatt sokan elégedetlenek lettek az angol egyház hitelveivel s tagadni kezdték a szentháromságot. Bár heves üldözéseknek voltak kitéve, de mégis a Szocinusz iratainak hatása alatt számuk szaporodott, úgy, hogy ezeket az iratokat az országból kitiltották. A XVII-ik és XVIII-ik században kiváló bölcselek és tudósok, mint *Locke* János, *Klark* Sámuel, *Newton* Izsák Isten egységét vallották s így unitáriusok voltak anélkül azonban, hogy az angol egyháztól elszakadtak volna. De már 1771-ben a hivatalos hitvallás aláírását többen megtagadták. Ezek részére *Lindsey* Theofil a saját költségén Londonban egy unitárius imaházat építtetett, melyben 1774 április 18-án tartották a legelső unitárius istentiszteletet. Ez időt lehet Angliában az unitárius egyház megalakulásának tekinteni.

Bár kezdetben súlyos üldözéseknek voltak kitéve, mégis számuk Angliában, Skóciában és Irlandban növekedett. Többen csatlakoztak hozzájuk a disszenterék és independensek közül is. A vallások szabadságát korlátozó törvény 1813-ban eltöröltetett s az unitáriusok szabad vallásgyakorlatot nyertek. Innen kezdve számuk rohamosan növekedett s az ország különböző községeiben és városaiban egymás után épültek az unitárius templomok és imaházak, amelyeknek száma ma a 400-at meghaladja.

Az angol unitáriusoknak nincsen olyan egységes szer-

vezetük, mint a magyaroknak. Nincsen egységesen megállapított hitformájuk, nincsen központi hatóságuk és püspökségük. Mindenik egyházközség független a másiktól. Ezért sem ezeknek, sem a lelkeknek a számát biztosan tudni nem lehet. Azonban vannak bizonyos egyesületeik, amelyek az együttes munkát elősegítik. Ilyen a *Britt és Külföldi Unitárius Társulat*, amelyet 1825-ben alapítottak. Ennek célja: 1. hogy az országban és külföldön terjessze az unitárius kereszténységet; 2. hogy misszionáriusokat segélyezzen és vallásos könyveket terjeszsen; 3. hogy az unitáriusok polgári jogait megvédelmezze. Egy másik egyesület, a „Vasárnapi iskolatársulat”, melynek célja vasárnapi iskolák tartása által a szegényebb osztály vallásos neveléséről gondoskodni. Ezek a társulatok a tagok és egyházközségek évi díjfizetéséből tartják fenn magukat s nagyon eredményes munkát végeznek. Évenként több egyházközséget alapítanak és segélyeznek; 200—300-ra menő könyvet és röpiratot adnak ki. Több hetilapot és havi folyóiratot tartanak fenn.

Lelkész-képző intézetük Oxfordban van, kapcsolatban az ottani egyetemmel. Neve „Manchester College.” Ezt a nevet onnan kapta, mert Manchesterben alapított volt még 1786-ban, ahonnan előbb Jorkba, majd Londonba s végül 1889-ben Oxfordba helyeztetett át. Mindenki lehet az intézet tagja, aki magát a lelkészi pályára szánta, élete 16-ik évét betöltötte s három protestáns pap ajánlja a föl vételét. Tanfolyama 6 év. Tanárai közül az angol tudományos világnak több jeles tagja került ki. Köztük *dr. Martineau* egyik legtekintélyesebb angol bölcsele.

Nevezetes intézetük még az u. n. „Unitarian Home Missionary College” Manchesterben. Ennek célja gyakorlati lelkészek kiképzése, akiket részint az országban a belső misszióra alkalmaznak, részint pedig külső misszióra a világ különböző részében.

2. Érintkezés az angol és magyar unitáriusok között.

Az angol unitáriusok a magyarokkal 1821 óta állanak összeköttetésben. Ez évben küldöttek egy levelet Kolozsvárra, melyben röviden ismertették történetüket s jelen helyzetüket. Az erdélyiek erre hasonló levéllel feleltek. 1830-ban *Székely*

Mózes, 1847-ben *Jakab* József tanárságra készülő magyar unitárius ifjak személyesen megfordultak Londonban, ami az érdeklődést fokozta. Az érintkezés gyakorlati értéket és jelentőséget *Paget* János által nyert. Ez az angol hitrokon Erdélyben telepedett le s innen több levélben tudósította az angolokat az itteni helyzetről, aminek az lett az eredménye, hogy 1858-ban, 13.000 frttal jöttek az angolok az erdélyiek segítségére, ami az akkori súlyos viszonyok között kiváló nagy értékkel bírt. Ez idő óta nem szűnt meg a kölcsönös érintkezés. Még 1858-ban *Tagard* Edward londoni lelkészt küldték, hogy az itteni állapotokról személyesen meggyőződjék. Azonban — sajnos — hazatérő útjában Brüsszelben meghalt, a nélkül, hogy küldetéséről jelentést tehetett volna. A következő évben *Steinthal* manchesteri lelkészt küldötték hasonló célból, aki már több szerencsével járt. Ugyanez évben *Buzogány* Áron és *Ferencz* József Németországban levő akadémisták átmentek Londonba, ahol résztvettek az angol unitáriusok évi nagygyűlésén. Ezen a gyűlésen határozták meg, hogy papságra készülő, magyar unitárius ifjaknak módot fognak nyújtani, hogy a Manchester Collegeben tanulmányaikat gyarapíthassák. E célra évi 100 font segélyt szavaztak meg. Ezt a segélyt 1861-ben legelőbb *Simén* Domokos vette igénybe s azóta állandóan gyakorlatban van.

Háromszázados zsinati ünnepélyeinken résztvettek az angolok képviselőiben: 1868-ban *Taylor* János *Jakab* tanár, 1879-ben *Gordon* Sándor és *Chalmers* András. Továbbá *Fretwell* János háromszor is ellátogatott hozzánk s a székelykereszturi iskola építési költségeire szép összegű segélyt gyűjtött. De ezeken kívül idő folytán többen jöttek, hogy a magyar unitáriusokkal megismerkedjenek. Így 1910-ben a *Dávid* Ferenc születésének 400-dik évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyen 100-nál többen vettek részt. A világháború tartama alatt megakadt ez az összeköttetés, hogy azután annál nagyobb erővel ujuljon fel. Dr. *Drummond* H. Vilmos volt az első, aki a trianoni béke után meglátogatott s azóta évenként többen mutatják az irántunk táplált rokonszenvüket megjelenésükkel.

A magyar unitárius egyház sem mulasztotta el ezeknek a látogatásoknak viszonzását. Így 1871-ben *Brassai* Sámuel, 1875-ben *Jakab* Elek és Dr. *Gyergyai* Árpád, 1881-ben *Kovács* János, mint egyházunk képviselői vettek részt az angolok évi közgyűlésén. Az Oxfordban épített papnevelő intézet ünnepélyes megnyitására 1893-ban *Csifó* Salamon, a Sheffild-

ben tartott unitárius konferencián 1897-ben Dr. *Boros György* képviselte egyházunkat. Ezek a kölcsönös érintkezések mind mélyebbé teszik a két ország közötti hitrokoni viszonyt, amelynek különösen reánk nézve erkölcsi és anyagi haszna megbecsülhetetlen.

3. Az unitárius vallás Amerikában.

Amerikában, különösen pedig az Egyesült-Államokban, egy *Priestley* nevű tudós 1794-ben vitte be az unitárius vallást Angliából, ahonnan éppen unitárius hitelveiért üldözték el. Itt, mint szabad államban, gyorsan terjedett. Az egyházközségek egymásután alakultak. Számuk 4—500 között van, több mint 300 ezer lélekszámmal. E számban csak azok vannak felvéve, akik tisztán unitárius nevet viselnek. De ha hozzávesszük azokat, akik valamely más egyházban vannak, de unitárius hitelveket vallanak: akkor négy-öt annyi a lélekszámuk. Mint Angliában, úgy itt sincsenek az egyházközségek egységes szervezetbe tömörítve. Nincsenek püspökök s minden ekklézsia független a másiktól. De vannak nekik is egyesületeik, melyek a közös munkát elősegítik. Ilyen az 1825-ben alapított „Amerikai Unitárius Társulat“, amely benn az országban is nagyszabású munkát végez úgy, hogy pl. 1861-ben 15 ezer drb. könyvet osztott ki. Emellett a világ különböző részeiben misszionáriusokat tart fenn. Ezenkívül számos kisebb és nagyobb egyesületük van, amelyek könyvek, folyóiratok kiadását s szegényebb egyházközségek segélyezését munkálják.

Papnevelő intézeteik vannak: Cambridgeben a Harward egyetem mellett, melyet 1816-ban alapítottak, Meadvilleben, amely 1844-ben alapított s 1926-ban átköltöztetett Chicágóba, Antiochban és *Berkeley*-ben Californiába, melyet 1904-ben alapítottak. Vagyoni állásuk s irodalmuk még gazdagabb, mint az angoloké. Több heti és havi folyóiratot tartanak fenn s évenként sok könyvet adnak ki. Hitszónokaik közül *Channing*, *Parker* és *Emerson* világhírűekké lettek. Hittudósaik közül *Freemann Clarke*, *Dr. Bellows* és *Savage* szintén közelismerésben részesülnek.

Az amerikai unitáriusok befolyását a vallási eszmék fejlesztésére nagyon érdekesen jellemzi Dr. Newton Héber, a püspöki egyház tagja: „Az unitarizmus valódi munkásságát,

ugymond ez, nem az évkönyvekből kell tanulmányozni, nem is a statisztikai eredményekből kell megmérni. Missziója a gondolatok folytonos hatásában keresendő, amelyeket mozgásba hoz és azokban az elvekben, amelyeket széthintett az orthodox kereszténység nagyobb testületeiben.“ Ezzel meg-egyezik ugyancsak egy másvallásu írónak (Dr. Putnam) eme nyilatkozata: „Az unitárizmus ereje elvei terjesztésének hatalmában áll, amely csaknem felülmulja felekezeti korlátait és mint a levegő, mindenüvé elhat. Az unitárizmus mint testület igen kicsiny, de mint kovász nagy és mindenütt jelenvaló. Mint szervezet gyenge, de mint befolyás ellenállhatatlan. Az unitárius egyházon kívül állók száma ugy áll azokhoz, mint ezer az egyhez.“

4. Az amerikai és magyar unitáriusok közötti viszony.

Az amerikai és magyar unitáriusok közötti viszony első szála *Bölöni Farkas Sándor* északamerikai utazásához fűződik. Ez a férfi 1831-ben beutazván Amerikát, az ottani unitáriusokat megismertette az erdélyi unitáriusok történetével és hitelveivel. Ennek alapján levelezés indult meg a két fél között. Ez a viszony elevenebbé lett 1868 óta, amikor a háromszázados jubileumra üdvözlő iratot küldöttek. Ugyanez évben járt Kolozsvárt *Dall*, az amerikai unitárius társulatnak Indiában levő misszionáriusa. *Dall* személyes meggyőződést szerzett magának az itteni unitáriusok állapotáról s irántuk fokozott érdeklődést ébresztett az amerikaiakban. Eszközlésére segíté-lyezték a magyar unitáriusokat a *Channing* műveinek magyar kiadásában.

Az amerikaiakkal való viszony kimélyítésére sokat tett *Fretwell* János angol hitrokon. Ez a férfi kieszközölte, hogy 1873-ban az angol, amerikai és magyar unitáriusok közös értekezletet tartsanak. Az értekezlet célja az volt, hogy az amerikai unitáriusokat, akiket *Hale* Edward bostoni lelkész és *Southwich* Emma írónő képviselt, közelebbről megismertes-sék a magyar unitáriusok helyzetével. Ennek meg is lett az a gyakorlati eredménye, hogy *Fretwell* közbenjárására az amerikaiak a *Channing* és *Priestley* nevére a kolozsvári főiskolánál létesített két tanári szék költségeire egy pár évig 2—200 font sterlinget küldöttek.

Ugyancsak a Fretwell közbenjárására egy kegyes lelkű nő, *Richmond Anna*, 5.000 dollár alapítványt tett egy nevére szóló tanári szék felállítási költségeire, amelyet későbbben családja 10.000 dollárra egészített ki.

Az amerikai unitáriusok közül idő folytán többen meglátogatták Erdélyt s az itteni unitáriusokat. Így 1881-ben *Allen Henrik* a Harward egyetem tanára, *Bixby Jakab* a meadwillei hittani intézet tanára 1884-ben, *Barrows Sámuel* bosztoni lelkész 1894-ben, *Williams H. Lyon* (1895) *Williams Theodor* (1896) és *Van Ness Tamás* (1899). A világháború után még élénkebb lett az összeköttetés, amikor egyszerre hárman jöttek hozzánk s bejárták mondhatni összes egyházközségeinket u. m. *Sydney B.*, *S. Snow*, *Joel Metcalf* és *Byrm Witte*. Nekik elévülhetetlen érdemük van abban, hogy sikerült az amerikai unitáriusok rokonszenvét irántunk teljes mértékben felébreszteni, aminek egyik eredménye az, hogy egy-egy lelkési pályára készülő ifjunak az ő papnevelő intézetükben való tanulását lehetővé teszik. Utánuk még többen látogattak meg, akik közül kiemelkedik *L. C. Cornisch*, az amerikai unitárius társulat akkori titkára, aki azóta elnök lett és *Willbur Berkeley*ből, Californiából, akinek eszközzésére szintén egy ifju az általa igazgatott berkeley-i papnevelő intézetben folytathatja tanulmányait.

Közülünk is egyházunk képviselőjében időközönként meglátogatták az amerikaiakat: *Kovács János*, *Dr. Boros György*, *Józan Miklós* és *Dr. Csiki Gábor*. A kölcsönös látogatásoknak eredménye lett az a testvéri kapocs, amely az amerikai és magyar egyházközségek között létesült, melynek áldása megmérhetetlen.

5. Az unitárius vallás Ázsiában.

Ázsia indiai részében az unitárius vallást egy született hindu kezdette terjeszteni. Ez a férfi a sok istenimádásban növekedett. Majd megismerkedett a mohamedán vallással. Azután a trinitárius kereszténységet tanulmányozta. Végül Angliában unitáriussá lett. Ősi családi nevét megváltoztatta s *Roberts William* nevet vett fel. Miután visszatért hazájába egy apostol szellemével és buzgóságával kezdte terjeszteni az unitárius vallást. Neje is unitáriussá lett s Madrasban 1813-ban unitárius templomot építtettek. Buzgóságának hírére

az angolok is támogatására siettek s így együttesen több helyen imaházat építettek s iskolákat alapítottak. Madrasban ma is az angolok tartnak fenn egy missziói házat.

Az unitárius vallásnak Indiában egy másik iránya az u. n. *Brahmo Samaj*, ami magyarul körülbelül annyit jelent: Egy Istent hívők egyesülete. Alapítója *Ram Mohun Roy*. Eredetileg az ősi hindu vallás követője volt. Azonban mohamedán iskolában tanult, hol az egy Isten hite erősödött meg lelkében. Később egy baptista hittérítővel került össze, akitől megismerte a keresztény vallást. Ketten lefordították és kiadták a négy evangéliumot bengáli nyelven. *Ram Mohun Roy* pedig az irások alapján bizonyította az egy Istenség hitét. Az eredmény az lett, hogy a baptista hittérítőt megtérítette az unitárius vallásra; de a hinduk között nagyobb eredményt ez úton el nem érhetett. Ekkor alapította (1828-ban) a *Brahmo Samajt*, amely az ősi indiai szentiratok alapján álló tiszta theizmus; de e mellett a mohamedán és keresztény vallás alapigazságait is elfogadja. Főhelye Kalkutta.

A *Brahmo Samaj* idők folytán három felekezetre oszlott. Az egyik az *Adi* vagy eredeti, a második a *Sadharan* vagy egyetemes *Brahmo Samaj*, a harmadik az *Uj Kijelentés* egyháza nevet viseli. A *Brahmo Samaj* hívei az angol unitáriusokkal élénk összeköttetésben vannak. Papságra készülő ifjaik közül több tanul Oxfordban, az unitáriusok papnevelő intézetében. Ezen kívül a *Britt és Külföldi Unitárius Társulat* misszionáriusokat küld, akik felolvasások és előadások útján terjesztik az unitárius keresztény szellemet. A magyar unitáriusok közül 1928-ban *Balázs Ferenc* látogatta meg a *Brahmo Samaj* több gyülekezetét amerikai tanulmányai után haza térő útjában.

Ázsiában még *Japánban* vannak az unitárius vallásnak szép kilátásai. Itt 1893-ban alakult a „*Japáni Unitárius Társulat*“, mely a következő célokat tűzte maga elébe: 1. Olyan egyházak szervezése és segélyezése, amelyek a tudományos ismereteket és a tiszta vallást terjesztik; 2. e célnak megfelelő könyvek és füzetek kiadása és terjesztése; 3. gondoskodni olyan szónokokról és írókról, akik a társulatot képviselik és munkájában segítsék; 4. mindeme célok megvalósítására pénzgyűjtése. Ezt a társulatot is az angolok támogatják. Központi helye Tókióban van. *Balázs Ferenc* haza térő világkörüli útjában a japáni unitáriusokat is meglátogatta és biztosította őket az erdélyi unitáriusok rokonszenvéről.

6. Az Unitárius vallás Ausztráliában.

Ausztráliában is angol misszionáriusok közreműködésével alakultak unitárius egyházközségek. Köztük a legvirágzóbbak Adelaideban, Melbourneban és Sydneiben vannak.

Ezek szerint Afrikát kivéve a föld minden részében vannak unitáriusok. Számuk, igaz nem nagy. Összesen nem érik el a két milliót. E mellett szétszórva élnek a nagyvilágban. De számukat s erejüket növeli az a lelki kapocs, mely őket összefüzi s egy nagy *unitárius világsszövetséget* teremtett közöttük. Különben is az unitárius vallás fejlődésének a tavasz korát éri. Ha elgondoljuk azt, hogy az újabb időben a modern teológia s evvel kapcsolatosan a bibliai kritika s a bölcséleti gondolkozás kifejlődésével szaklapok, egyházi folyóiratok és teológiai művek az unitarizmusnak lettek utegyengetői, hogy világhírű tudósok, bölcselek és teológusok egyenesen mellette foglalnak állást: akkor semmi kétségünk nem lehet az iránt, hogy a kereszténység fejlődésében az unitárius vallás előtt szép jövő áll, hogy el fog jönni az idő, amikor a keresztények felekezeti különbség nélkül megértik s az unitárius egyházzal együtt értékelik Pál apostol mondását: „Nekünk egy Istenünk van amaz Atya, kitől mindenek vannak s mi is abban vagyunk“

II. FÜGGELÉK.

A magyar unitárius egyház püspökei és főgondnokai.

A) **Püspökök.**

- I. Dávid Ferenc 1566-tól 1579-ig.
- II. Hunyadi Demeter 1579-től 1592-ig.
- III. Enyedi György 1592-től 1597-ig.
- IV. Kósa János 1597-től 1601-ig.
- V. Thoroczkai Máté 1601-től 1616-ig.
- VI. Rádeczky Bálint 1616-tól 1632-ig.
- VII. Csanády Pál 1632-től 1636-ig.
- VIII. Beke Dániel 1636-tól 1661-ig.
- IX. Járai János 1661 április 7-től június 3-ig. (Ekkor két évig üresen állott a püspöki szék.)
- X. Koncz Boldizsár 1663-tól 1684-ig.
- XI. Szentiványi Márkos Dániel 1684-től 1689-ig.
- XII. Bedő Pál 1689-től 1690-ig.
- XIII. Nagy Mihály 1691-től 1692-ig.
- XIV. Almási G. Mihály 1692-től 1724-ig.
- XV. Pálfi Zsigmond 1724-től 1737-ig.
- XVI. Szentábrahámi L. Mihály 1737-től 1758-ig.
- XVII. Agh István 1758-tól 1786-ig.
- XVIII. Lázár István 1786-tól 1811-ig.
- XIX. Körmöczi János 1812-től 1836-ig.
- XX. Székely Miklós 1838-tól 1843-ig.

- XXI. Székely Sándor 1843-tól 1852-ig. (Ekkor 9 évig betöltetlenül volt a püspöki szék. Ezalatt püspökhelyettes volt Székely Mózes.)
XXII. Kriza János 1861-től 1875-ig.
XXIII. Ferencz József 1876-tól 1928-ig.
XXIV. Dr. Boros György 1928-tól.

B) Főgondnokok.

- I. Homoródszentmártoni Biró Sámuel 1718-tól 1721-ig.
II. Deésfalvi Simon Mihály 1718-tól 1723-ig.
III. Vargyasi Daniel Ferenc 1718-tól 1747-ig.
IV. Kénosi Sándor Gergely 1718-tól 1728-ig.
V. Gidófalvi Gábor 1718-tól?
VI. Bongardus János 1718-tól?
VII. Teleki Ferenc 1718-tól?
VIII. Vargyasi Daniel Péter 1723-tól 1741-ig.
IX. Kaali Kun István 1723-tól 1736-ig.
X. Deésfalvi Simon János 1732-től 1765-ig.
XI. S. Szentiványi Henter János 1747-től 1752-ig.
XII. P. Horváth Boldizsár 1753-tól 1778-ig.
XIII. Árkosi Benkő Rafaj 1761-től 1771-ig.
XIV. Árkosi Benkő Ferenc 1778-tól 1804-ig.
XV. Ürmösi Maurer Sámuel 1771-től 1786-ig.
XVI. P. Horváth Ferenc 1778-tól 1804-ig.
XVII. Ürmösi Maurer László 1786-tól 1789-ig.
XVIII. Thoroczkay Mihály 1789-től 1802-ig.
XIX. Vargyasi Daniel Elek 1802-től 1812-ig.
XX. P. Horváth Miklós 1805-től 1814-ig.
XXI. S. Szentiványi Szentiványi Sámuel 1811-től 1817-ig.
XXII. P. Horváth Károly 1815-től 1830-ig.
XXIII. Vargyasi Daniel Elek 1820-tól 1848-ig.
XXIV. Augusztinovics Pál 1832-től 1837-ig.

- XXV. Kaáli Nagy Elek 1854-től 1878-ig.
XXVI. Harczói Gálfalvi Imre 1862-től 1875-ig.
XXVII. Vargyasi Daniel Gábor 1876-tól 1905-ig.
XXVIII. Laborfalvi Dr. Berde Áron 1876-tól 1892-ig.
XXIX. Báró Petrichevich Horváth Kálmán 1892-től 1926-ig.
XXX. Nagyfalusi Fekete Gábor 1907-től 1917-ig.
XXXI. Árkosi Dr. Ferenczy Géza 1917-től.
XXXII. Dr. Szent-Iványi József 1927-től.

